

ORTAÇAĞIN BÜYÜK VEBA SALGINI

Dr.Cengiz AYBİRDİ*

1346 yılında Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da 100 milyon kadar insan yaşyordu. Bir veba salgını sonucu birkaç yılda bu bölgedeki insanların dörtte biri öldü; yalnız Avrupa'da 20 milyon insan vebanın kurbanı oldu. **Kara Ölüm** adı verilen bu salgın, 1346 ile 1352 yılları arası insanlığı dehşet içinde bırakmıştı. Bu tarihten 800 yıl önce VI. yüzyılda, İmparator Jüstinyen zamanında Avrupa'da benzer bir salgın olmuştu. Birinci salgından sonraki 200 ve Kara Ölüm'den sonraki 400 yıl içinde Avrupa'da daha küçük veba salgınları oldu. Sonra veba giderek azaldı; bugün çeşitli ülkelerde tek tük veba olgularına rastlanmaktadır.

14. yüzyılda, vebaya tutululardan % 70-80'i bu hastalıktan öldü. Hastalık genellikle beş gün içinde ölüme götürürdü. Hastaların boynunda, koltuk altlarında ve kasıklarındaki lenf bezleri şişerek büyük, ağrılı kütleler oluştururdu. Bu şişiklere bubon denildiği için, bu tip vebaya **bubonik veba** denmiştir. Bubonların belirmesinden üç gün sonra ateş yükselir, hasta sayıklamaya başlar ve deri, altında kanamalar sonucu kara lekelerle kaplanırdı. Bubonlar giderek büyük ve daha ağrılı bir hal alır ve sonunda patlayarak irin boşaltırdı. Bu patlama öylesine ağrılıydı ki, birçok yanlı hasta bile çılgıncasına bağırır, debelenirdi. O zamanın doktorları bubonların patlamasını iyi bir işaret sayarlardı. Çünkü bu, hastanın hâ-

lâ hastalıkla savaşılabildiğine işaretti. Ölenlerin yarısı bir hafta içinde ve bubonlar patlamadan ölürdü.

Bazı olgularda, veba mikrobu doğrudan doğruya kana girer ve septisemi, şok ve büyük kanamalarla hemen ölüme neden olurdu. Buna **septisemik veba** deniyordu. Bazen de hasta veba zatürresine tutulur; kanlı balgam çıkararak şok içinde ölürdü.

O zamanlar hiç kimse hastalığın mikroplu olduğunu ve sıçan pireleriyle bulaştığını bilmiyordu. Veba salgını kötü bir burca (astroloji) veya habis bir atmosfere (miasma) bağlanıyordu. Daha şüpheli (paranoid) olanlar, hastalığın cadılar veya başka dinlerden olanlar tarafından kasten bulaştırıldığına inanıyordu. Örneğin Müslümanlar Hıristiyanları, Hıristiyanlar Müslümanları ve Yahudiler her ikisini suçlamaktaydı.

Ancak 1894'dedir ki, Fransız bakteriyolog Alexandre Yersin vebaya neden olan mikrobu buldu: **Yersinia pestis**. Veba mikrobu dünyanın her yerinde birçok yabani kemiricide az miktarlarda bulunur ve bir kemiriciden ötekine pireyle geçer. Bubonik vebada hastalık, sıçan piresi (*Xenopsylla cheopis*) ile bulaşır. Bir pire vebalı bir sıçanın kanını emince, veba mikropları pirenin bağırsaklarında çoğalarak büyük bir kütle oluşturur ve pirenin bağırsağını tıkar. Pire emdiği kanı sindiremediğinden, çılgın gibi acıkr ve rastladığı sıçanları tekrar tekrar ısırmağa başlar. Her ısırışta bağırsağındaki veba mikroplarını sıçanın kanına püskürtür. Sıçan vebaya yakalanıp ölünce, üzerindeki pireler başka bir sıçana geçer. Vebadan öle öle sıçan sayısı azalınca, pireler kan emmek için en

* Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Araştırma Görevlisi.

yakınlardaki diğer sıcak kanlı canlılara, tabii en başta da insanlara ve evcil hayvanlara sıçarlar. İşte böylece sıçanlarda başlayan veba salgını insanlara geçer.

Veba salgını sırasında veba mikrobu, öksürük ve konuşurken ağızdan etrafa saçılan damlacıklar aracılığıyla insandan insana doğrudan da geçebilir. Fakat asıl geçiş yolu sıçan piresinin ısırmasıdır. Bu nedenle bir bölgedeki sıçanların hepsi vebadan öldükten sonra, insanlardaki veba salgını yavaşlar ve durur.

İnsanlarda bir veba salgını olması için temel şart, daha önce kemircilerde bir veba salgını olmasıdır. Tabii, sıçanlarla insanların yakın temas içinde olması da gereklidir. Ortaçağda gerek şehirlerde, gerekse köylerde insanlarla sıçanlar içiçe yaşırdı; veba salgınında bunun büyük rolü oldu.

Kara Ölüm, Avrupa'ya İpek Yolunu izleyerek geldi. Bu yol Çin'den Avrupa'ya getirilen yoldu. Veba, Uzakdoğu'da (Çin vb.) salgınlar yapardı. İlk veba salgını 1346'da bu kervan yolu üzerinde Volga kıyılarında bulunan Astrahan ve Saray'da görüldü. 1347 ve 1348'de Hindistan'dan Baharat Yolu aracılığıyla dönen, Arap bilgin ve gezgini İbn-i Battuta, ancak Halep'e vardığında salgını haber aldı. Böylece vebanın Avrupa'ya Hint Okyanusu veya İran Körfezi yoluyla geçmediği anlaşılmaktadır.

VEBA SALGINI NASIL BAŞLADI?

Büyük olasılıkla veba salgını, önce Orta Asya dağ sıçanlarında başladı. Bu bölgede bu hayvanların kürk çok değerlidir. Kürk ticareti yapanlar çok sayıda ölü veya ölmekte olan dağ sıçanına rastlayınca çok sevindi; bu vebadan ölmüş sıçanların kürkünü Avrupalı tüccarlara sattılar. Bu kürk balyaları ilk durak olarak Astrahan ve Saray'a gelince, aç pireler kürklerden dışarı sıçayarak ilk rastladıkları insan veya sıçanı ısırıldı. Veba salgını Don ırmağı boyunca Karadeniz kıyısındaki büyük Kaffa limanına indi. Kaffa'daki çok sayıda sıçan, veba basili için bulunmaz bir nimetti. Kaffa sıçanlarının çoğu, Avrupa limanlarına gidecek gemilerde yaşıyordu. Böylece veba Avrupa'ya geldi.

Gerçekten de vebayı yaymak için bir Ortaçağ gemisinden daha uygun bir araç düşünülemez. Bu gemilerin içinde sıçanlar kaynaşıyordu. Gemidekiler uyuyunca meydan sıçanlara kalıyor; geminin ip-lerinde cirit atan sıçanlar, güverteye binlerce pire döküyordu. Gemideki sıçanların çoğu vebadan ölüncüce, aç kalan pireler tayfaları ısırmağa başlıyor ve veba insanlara geçiyordu. 1347'de Kaffa limanı ile K. İtalya'daki Cenova limanı arasındaki limanların çoğunda veba salgını başladı.

Bu yol üzerinde özellikle İstanbul'da (Constantinople) Galata ve Sicilya'da Messina limanları önemliydi; bu limanlar vebayı yaymada büyük rol oynadı.

Marsilya'da 1720'de, veba salgını sırasında doktorların giydiği koruyucu elbise. Deriden yapılmış kuş benzeri elbise, doktoru tepeden ırnağa örterdi. Bunun, hastalığın bulaşmasını önlediği sanılıyordu. İri gaganın içinde hastalığın havadan bulaşmasını önlemek için hoş kokulu otlar vardı. Eldivenli ellerinde tuttuğu çuğun ucunda günlük (ağaç sakızı) yanar ve o zamanki inanışa göre havayı temizlerdi. Gözler bile kristalden yapılmış mercekle korunurdu.

Bizans İmparatoru Cantacuzenus'un oğlu 1347'de vebadan öldü. Bu imparator, vebanın Ege Adaları, Anadolu kıyıları ve Balkanları nasıl sardığını ve "halkın çoğunu" nasıl öldürdüğünü anlatmıştır. Messina'da ilk olgu 1347 Ekimi'nde patlak verdi ve hastalık oradan bütün adaya yayıldı. 1348'de hastalık Sicilya'dan Tunus'a atladı ve Sardunya Adası yoluyla İspanya'ya geçti. Cenovalılar çok kalpsiz davranarak, Doğu'dan dönen gemilerdeki hasta vatandaşların Cenova'ya çıkmasına engel oldular. Bu gemiler Marsilya, Piza vb. gibi diğer limanlara çıktı. Bunun üzerine hastalığın bütün Avrupa'ya yayılması hızlandı. İpek, kürk ve köle taşıyan gemilerle hastalık 1347'de İskenderiye'ye ve oradan Kahire, Gazze, Beyrut ve Şam'a ve nihayet Fas'a bulaştı. 1348'de Fransa'ya, oradan İngiltere'ye ve sonra İskandinavya'ya geçti. 1349'da Danimarka ve Almanya'da, 1351'de Polonya'da ve 1352'de Rusya'da hastalık başladı. Veba 4 uzun ve öldürücü yıldan sonra başladığı yere dönmüş ve bu sırada Batı Avrupa'daki salgın nihayet durmuştu.

Kara Ölüm dönemi geçtikten sonra sağ kalanların birçoğu, ölen akrabalarının mirasına konarak zengin oldu; ölenlerden boşalan yüksek mevkilere geldi. Ancak bu şansları uzun sürmedi, 1356'da Almanya'da yeni bir veba salgını başlayıp Avrupa'ya yayıldı.

Bundan sonra da veba salgınları Avrupa'nın yasını bırakmadı. XIV. yüzyıl sonuna kadar veba, birkaç yıl aralarla birçok salgın yaptı. Bunlar Kara Ölüm'e göre daha küçük salgınlardı. Yine de nüfusun daha da azalmasında çok rol oynadılar.

Avrupa'nın veba salgınından önceki nüfusuna dönebilmesi, ancak XVI. yüzyıl sonunda mümkün olabildi. Avrupa'da son veba salgını Fransa'da 1720-1722 arasında görüldü ve 100.000 kişinin ölümüne neden oldu. Marsilya'da yaşayanların % 50'si, Toulon'dakilerin % 60'ı öldüler.

ORTAÇAĞDA VEBADAN KORUNMA YOLLARI

XVI. yüzyılda vebanın, hastadan sağlama geçen bir toksinle (zehir) oluştuğuna inanılıyordu. Hastayla veya hastanın giysileriyle temas, vebayı almaya yeterliydi. Birçok yerde karantina uygulanıyordu. Örneğin İngiltere'de vebaya yakalananlar evlerine kilitleniyor veya özel "veba evlerine" konuluyordu.

Oysa veba ile savaşın en kötü şekli, insanları evlere kitlemektir. Çünkü bu şekilde insanlar, sıçanlar ve pireler birbirlerine daha yaklaştırılmış olmaktadır. Bu şekilde bir insanın, evdeki bir vebalıdan veya bir sıçan piresinden veba alma olasılığı yalnızca artırılmış olur. O zamanın otoriteleri, sağlıklı insanları vebalılarla beraber eve kitlemenin zararını biliyorlardı. Fakat salgının yayılmasını için sağlıklı bazı insanlar kendini feda ediversin diye düşünüyorlardı. Oysa sıçanları hapsetmek mümkün olmadığına göre, bütün karantina çabaları boşunaydı.

Gemilere de karantina uygulanıyordu. Gemide veba şüpheli kimse varsa, gemi karantina istasyonuna çekiliyor ve yolcuların birkaç hafta sahile çıkması önleniyordu. Ama bunlar bir şeye yaramıyordu. Örneğin 1720'de Marsilya'ya gelen Grand Saint Antoine Gemisi, yolculuk sırasında 8 tayfası öldüğü için 3 hafta karantinaya alındı. Buna rağmen Marsilya'da veba salgını önlenemedi. Hastalık gemiyi boşaltan dok işçileri tarafından şehire yayıldı. Bu tip karantinaların yaran yoktur. Venedik XV. yüzyıl başında karantinayı ilk ve en sert uygulayan limanlardandı. Karantinaya uymayana ölüm cezası veriliyordu. Buna rağmen Venedik, veba salgınından kurtulamadı. Bunun nedeni, muhtemelen sıçanların gemiden sahile çıkışlarının önlenemeyişidir.

VEBA SALGINLARI NASIL SON BULDU?

Birçok salgından sonra veba, nihayet Avrupa'dan

çekildi. Londra'daki son veba salgını 1655'te başladı ve 1666 Büyük Yangını ile sona erdi. Londra'lılar bunu, alevlerin mikropları öldürmesine bağladılar. Fakat daha sonra geniş ve tertemiz caddeli ve tuğla evli yepyeni bir şehir. sıçanların çoğalmasını önlediği tezine yer verildi. Orta çağ sokakları, dar ve çöp dolu; evleri, sıçanların girmesine elverişliydi. Ancak bu açıklamalar yanlış. Çünkü yangın Londra'nın ortasını tahrip etmişti. Veba ise kalabalık ve pis kenar mahallelerde en sıkı. Sonra salgın Londra, Paris ve Amsterdam'da aynı zamanda durmuştu. Şehirlerin daha temiz hale gelişi de salgınların durmasını tam açıklayamaz. Çünkü daha sonraları bu şehirlerin bazılarında eskisinin benzeri salgınlar görülmüştür. Her yeni salgın Avrupa'nın merkezinden biraz daha uzakta belirleniyordu. Sanki hastalığın yayılmasına bir çeşit direnç vardı. Salgın ne kadar geç belirse, o kadar az yayılıyordu.

Sıçanların bundaki rolü ancak XIX. yüzyılda anlaşıldı. Veba salgınlarına neden olan kara sıçan (*Rattus rattus*) XVIII. yüzyıla gelene kadar büyük ölçüde yok olmuş, onun yerini kahverengi sıçan (*Rattus norvegicus*) almıştı. Kahverengi sıçan, kara sıçan kadar vebaya duyarlı ise de insanlara fazla yaklaşmaz. Kahverengi sıçan, bodrumlarda ve lağım borularında yaşar. Kara sıçansa, tavan aralarında ve kirşilerde yaşarlar. Sıçan piresi ancak 90 mm sıçrayabildiğinden, sıçanların insanlardan uzaklaşması veba tehlikesini çok azaltmıştır. Ancak bu teori de tam uygun düşmemektedir. Çünkü kahverengi sıçan 18. yüzyılda doğudan batıya göç ederken, veba batıdan doğuya çekiliyordu. Moskova'da 1770'deki veba salgınından çok önce, kahverengi sıçanlar bu şehri işgal etmiş bulunuyordu. Aynı sıçanlar İngiltere'ye son salgından 60 yıl sonra erişmişti.

Veba salgınlarının sona ermesi konusunda başka görüşler de ileri sürülmüştür: Kara sıçanların giderek vebaya direnç kazanması ve hayatta kalışı, böylece pirelerin kan emmek için başka canlılar aramasına gerek kalmayıp, veba basilinin daha tehlikesiz bir hal alışı ve nihayet sıçanların *Yersinia pseudotuberculosis*'le enfekte olarak vebaya dirençli hale gelmeleri.

Bugün veba Afrika, G.Amerika ve güneybatı ABD'de az sayıda görülmektedir. Tedavi ve korunma iyi bilindiğinden, bugün veba salgınları olmuyor. Yine de bazı noktaları bilemiyoruz. Kırsal bölgede her zaman sıçanlar olmadığı halde veba nasıl yayılıyor? Veba bugün neden dünyanın yalnız bazı bölgelerinde görülüyor? Veba neden bazı kemirici popülasyonlarını tutup diğerlerini tutmuyor?

Vebayı daha yakından tanımak isteyen okurlarımıza, Nobel Ödülü sahibi Albert Camus'nün Türkçe'ye de çevrilmiş olan "Veba" adlı romanını tavsiye ederiz.